

Het onvermogen te vergeten

*Nietzsche's herwaardering
van de waarheidsvraag*

Sybe Schaap

The logo for DAMON, featuring a stylized graphic of three vertical bars of increasing height to the left of the word "DAMON" in a bold, sans-serif font.

Inhoudsopgave

Voorwoord	9
1. De vrees voor de waarheid	13
1.1 waarheid als transcendentie	14
1.2 het verdragen en wagen van waarheid	15
1.3 het perspectivisme	21
1.4 Nietzsche's Aufklärung	28
1.5 de eeuwige wederkeer	36
1.6 de gezichten van de leugen	43
2. De dood van God	53
2.1 de zedelijke zin van de religie	55
2.2 van zedelijkheid naar moraliteit	58
2.3 de dood van de metafysische God	62
2.4 de gebeurtenis nog onderweg	66
2.5 de afkeer van het christendom	71
2.6 de atheïstische mateloosheid	79
3. Het nihilisme	91
3.1 het zinledige bestaan	92
3.2 de zinledige transcendentie	96
3.3 naar een opgewekt nihilisme	102
4. De mens als maat	111
4.1 de laatste mens	112
4.2 de overwinning van de mens	116
4.3 de menselijke verhevenheid	124
4.4 het pathos van de distantie	132
4.5 heersers en beheersten	135
4.6 het innerlijke pathos	140
4.7 de zelfzucht	148
5. Het moralisme	153
5.1 herkomst van de moraal	154
5.2 Socrates als symptoom	160
5.3 de waarde van het kwaad	165
5.4 het kwaad uit zwakte	171

6. De wil tot macht	177
6.1 wil en vrijheid	178
6.2 amor fati	181
6.3 macht als overwinning	187
6.4 overwinning van de wils-zwakte	190
7. Vergeten en beloven	197
7.1 het verstoorde geheugen	197
7.2 gevangene van het verleden	202
7.3 het goede en slechte geweten	206
7.4 het vermogen te beloven	215
7.5 tot last geworden lijden	219
7.6 van belofte naar schuld	223
8. De geest der wrake	233
8.1 het creatieve ressentiment	233
8.2. de wraak van de sterke	236
8.3 de wraak van de zwakke	243
8.4 de leer van deemoed	247
8.5 de belofte verwerkelijkt	251
9. De zelfoverwinning	257
9.1 de wils-zwakte te gronde	258
9.2 het offer van de waardigheid	263
9.3 de overwinning van de laatste mens	268
Bibliografie	277

Voorwoord

Als de vele vragen die Nietzsche bezig hebben gehouden in het licht van een doordringende hoofdvraag moesten worden geplaatst, dan zou deze kunnen luiden, waarom de mens de realiteit van het nu eenmaal gegeven menselijke bestaan zo slecht kan verdragen. Vanuit deze vraag worden in zijn denken zoveel andere opgeroepen. Hoe kan het dat de mens alom het kwaad is gaan herkennen, kwaad dat het bestaan alleen maar onverdraaglijker laat worden. Erger nog, hoe kon de mens het bedenken, dat zijn onvrede met het bestaan een oorzaak moet hebben en hoe kan deze creatieve vondst zijn vervolg vinden in een hatelijk zoeken naar daders. Wat bewoog de mens zich zo hardnekkig vast te bijten in de overtuiging, dat het iemand verweten moet kunnen worden dat hij onvrede heeft met het bestaan. Hoeveel ressentiment is niet door dit verwijt gevoed en hoe wraakzuchtig heeft dit de mens niet gemaakt. Onvrede, rancune, daders: verklaart dit iets van de catastrofale uitbarstingen van wraakzucht die de recente geschiedenis heeft laten zien?

Voor Nietzsche ligt aan deze uitbarstingen een lange geschiedenis ten grondslag, een geschiedenis waarin voldoende ressentiment is gekweekt om dit soort 'onmenselijkheden' gewoon te doen zijn: ze zijn eigenlijk maar al te menselijk. Zijn filosofie roept ook niet de verwachting op, dat deze al te menselijke geschiedenis voorbij is. Het is de geschiedenis van de mens, een geschiedenis die zich nog in vele vormen kan herhalen.

Voorliggende studie licht twee thema's uit Nietzsche's filosofisch werk, twee thema's die iets duidelijk moeten maken van zijn vraag naar de mens, twee thema's die een sterke onderlinge verbondenheid hebben. Het gaat om het 'onvermogen waarheid te verdragen', naast het 'onvermogen te vergeten'. De vraag naar het *verdragen* van waarheid staat uitermate centraal in Nietzsche's filosofie en gaat daarin vooraf aan de aloude vraag: *wat is waar?* 'Menselijk' is voor Nietzsche het onvermogen de waarheid te verdragen, het onvermogen *niet* afwerend, *niet* reactief om te gaan met de realiteit van het bestaan.

Maar Nietzsche's denken kenmerkt zich toch door een bijna pathetische aanval op de waarheidsidee? Deze stelling is juist voor zover het een waarheid betreft die de mens van de werkelijkheid verwijdert: zo'n waarheid verdraagt de werkelijkheid namelijk *niet*. Zijn poging de mens van de reactieve houding te genezen, zoekt juist voor alles het kunnen verdragen van wat met het bestaan gegeven is. Niet alleen heeft een vlucht in bovenaardse verwachtingen sinds de 'dood van God' weinig zin meer, erger is dat dergelijke vluchtpogingen ook nog een gevaar vormen voor een zinvol bestaan. Nietzsche's 'wil tot macht', de 'eeuwige

wederkeer van het gelijke' en de 'Übermensch' zijn alle concepten die in het perspectief staan van het vermogen waarheid te verdragen.

Het niet-kunnen-verdragen maakt het bestaan zwaar, maakt het gegevene tot een nauwelijks te dragen last. Dit wordt erger als moralisme en ressentiment deze zwaarte ook nog met een verwijt gaan belasten, een verwijt aan daders die de last veroorzaakt hebben. Het beschuldigen is zozeer deel geworden van de moderne cultuur, dat veelal nauwelijks meer opgemerkt wordt hoe sterk dit het bewustzijn met zijn herinneringen is gaan beheersen. Als een spiegel wijst Nietzsche op het verschil tussen mens en dier en benadrukt, hoe gemakkelijk een dier kwade gebeurtenissen achter zich kan laten, hoe weinig last een dier met zich meedraagt, hoe gemakkelijk een dier kan vergeten. De mens blijkt daarentegen zeer slecht te vergeten waar het bestaan hem zwaar valt, waar kwaad wordt ontdekt, waar iets valt te verwijten, waar beschuldigd kan worden.

Daarmee is het tweede thema geïdentificeerd, het 'onvermogen te vergeten'. Nietzsche legt een indringend verband tussen het niet kunnen verdragen van wat maar al te feitelijk is en het niet kunnen vergeten daarvan: niet kan worden vergeten wat dit feitelijke zo belast maakt. Het niet-kunnen-vergeten ketent de mens aan het verleden, aan wat gebeurd is; het werkt als een bederf door op het heden, het maakt ook wat is tot een last, het voedt weer het ressentiment.

Vanuit dit perspectief zoekt Nietzsche de overwinning van de mens, van het al te menselijke van de mens. Dit brengt de 'Übermensch' in beeld, eigenlijk het 'Übermenschliche'. Duidelijk zal worden dat hem hiermee niet een superieur wezen voor ogen staat, dat zich moet verheffen boven al wat inferieur is door dit inferieure te onderwerpen. Nietzsche zoekt een mens die zijn al te menselijke aard in zichzelf weet te overwinnen. Dit is de mens, die in de waarheid weet te leven, die oog in oog met de hardste waarheid de zin voor vreugde aan het bestaan niet verliest, die in de waarheid een uitdaging ziet om zelf zin aan het menselijke bestaan te geven: de mens die de waarheid als een waagstuk wil zien, ook als het gaat om de hardste waarheid aangaande de mens zelf.

Zo omgaan met het menselijk bestaan, werkt bevrijdend, doet niet het verleden, maar wel zijn last vergeten. Nietzsche's filosofie werpt voortdurend licht op een tweeledige, 'bovenmenselijke' realiteit, die het *verdragen* van de waarheid en het *vergeten* van haar last met zich meebrengen: het uitzicht op de vreugde van een zingevend bestaan, naast een overweldigende inspanning die daartoe nodig is. De mens moet zichzelf overwinnen.

In voorliggende studie worden deze beide bovenmenselijke uitdagingen voortdurend met elkaar verbonden: het 'zwaarste' en het 'opgewekte' - het 'Fröhliche' - weerspiegelen elkaar doorlopend. Nietzsche's filosofische teksten worden op beide aspecten onderzocht, dit vanuit de eerdergenoemde vragen naar de waarheid en het vergeten. Daarbij wordt zijn werk als een geheel gezien, dit in chronologische zin, maar ook naar gebruik van de *Nachlass*-teksten. Zijn filosofie heeft het karakter van een doorlopend gesprek, het geschrevene bestaat uit een veelheid van fragmenten rond centrale vragen. Dat hij een deel daarvan gepu-

bliceerd heeft doet niet af van het karakter van al het door hem geschrevene: een doorlopende, niet-afgesloten en niet af te sluiten dialoog.

De spanning tussen het menselijke en bovenmenselijke in het filosofische werk spiegelt terug op Nietzsche zelf. Zijn leven *was* hard, maar deze hardheid *gaf* hij zijn bestaan ook, teneinde het door te laten werken in zijn filosofie. Het menselijke en bovenmenselijke zijn in een voortdurende dialoog met elkaar, een dialoog die van veel grotere betekenis is dan die met derden, hoe zeer hij hen ook zocht. In een van zijn brieven heeft hij de wens uitgesproken dat alle dingen anders zouden mogen zijn dan hij ze zag, dat iemand zijn waarheden ongehoofwaardig zou kunnen maken. Zelfs deze, existentiële wens *moest* zijn filosofie overwinnen en *heeft* zijn filosofie misschien ook wel overwonnen. Daartoe liet Nietzsche zich leiden door een karaktertrek, die hij nog in het Christendom waardeerde en hem voor alles ging: waarachtigheid, een open, eerlijke houding tegenover de dingen zoals ze zijn, ook het menselijke, ook zijn eigen menselijkheden.

Dit is bepalend geworden voor de aard van zijn filosofie. Nietzsche is geen vak-filosoof, hij bedrijft niet met conceptuele afstandelijkheid een wetenschap. Zijn filosofie ontstaat eigenlijk in een voortdurende confrontatie *met* zichzelf, een confrontatie die het nodigde 'pathos van de distantie' vraagt. Zijn denken is daarbij echter ook een 'filosoferen *voor* zichzelf', zoals hij het in een brief uitdrukt. Filosofie *geeft*, maar zijn filosoferen *vraagt* ook, heeft van hem de grootst mogelijke waarachtigheid geëist.

Dat dwingt nog tot een 'laatste' vraag. Wie zijn filosofie eigen heeft gemaakt en tot zich laat doordringen, hoe open dit denken het al te menselijke onthult en daarbij voor alles duidelijk maakt wat daarom van de mens gevraagd wordt, die kan zich afvragen of dit alles niet te waar is om nog mooi te zijn. Misschien is de *filosoof Nietzsche* erin geslaagd zich als mens te overwinnen: maar kan dit van anderen, kan dit van de *mens* worden gevraagd? Zou dit denken niet te zwaar kunnen vallen, uiteindelijk dus toch niet 'für Alle', maar 'für Keinen' zijn? Ook deze vraag mag slechts uitdagen.

1. De vrees voor de waarheid

Een eerste benadering van Nietzsche's filosofie wekt de indruk, dat hij weinig respect kan opbrengen voor de waarheidsidee. Herhaald vallen kritische termen en geeft hij uiting aan de verwerpelijkheid van deze idee: het zoeken van en leven naar zoiets als waarheid zou schadelijk zijn voor het leven. Gevoegd bij zijn methodisch perspectivisme en een positieve waardering van de leugen, lijkt de conclusie onvermijdelijk dat Nietzsche de traditionele waarheidsidee volstrekt verwerpt. In plaats van zoiets als 'waarheid' zou hij een ongebonden relativisme of een creatieve willekeur propageren, daarmee een leven voorstaan dat zich radicaal van de waarheidsidee heeft losgemaakt¹. De zaak ligt echter heel wat genuanceerder. Hoe kritisch Nietzsche zich ook uitlaat over de traditionele waarheidsidee, ook hij hanteert in positieve zin een waarheidsbegrip en geeft dit zelfs een zeer dominante positie in zijn filosofie, een positie die intens verweven is met het hoofdthema van voorliggende studie. Dit daagt uit hierop indringend in te gaan en in dat verband aandacht te geven aan zijn waardering van het perspectivisme, de metafysica en de leugen.

Het begrip waarheid wordt door Nietzsche op een meerledige wijze gebruikt, wijzen die in verschillende opzichten elkaars tegenstelling kunnen zijn. Zo onderscheidt hij het gebruik van waarheid in een onvoorwaardelijke zin - die haar als een vast bezit met verheven pretenties tegenover de gegeven, negatief ervaren werkelijkheid plaatst - van een waarheidsopvatting die de 'aardse' werkelijkheid juist *zoekt* en daarbij een open en onbevangen aanvaarding van het nu eenmaal gegevene voorstaat. Daarnaast kan het begrip waarheid ook in de betekenis van overtuiging of conventie worden verstaan. Omdat Nietzsche in zijn teksten vaak niet expliciet aangeeft in welke zin hij zijn waarheid-typologie gebruikt, liggen interpretatiekwesies voor de hand. De door hem aangehaalde stelling: "Nichts ist wahr, Alles ist erlaubt" (Z:336) is een voorbeeld van zo'n moeilijkheid: een dergelijke stelling kan gemakkelijk relativistisch of cynisch worden opgevat. Op dit meerledige gebruik zal nader worden ingegaan.

1 Dit geldt bijv voor Heidegger's Nietzsche-interpretatie. Deze stelt Nietzsche's begrip van realiteit volstrekt gelijk aan 'Scheinenlassen', daarmee aan 'schijn', pure 'vergissing', 'illusie' en 'leugen'; waarheid is slechts 'vastgelegde schijn', wat onmiddellijk tot de conclusie leidt dat kunst in zó'n zin meer waard is dan filosofie (1961:248v). Vgl ook Veldhuizen (1999:37), die enigszins criptisch stelt, dat Nietzsche uitsluitend een 'waarheid' erkent die de mens zelf scheidt. Zo'n willekeur ziet eveneens Levine: bij Nietzsche zou het onderscheid tussen 'truth', 'falsity' en 'lie' wegvallen, zodat overblijft "what is true *for him*", hetgeen ook nog "plural and often self-contradictory" tot uitdrukking zou worden gebracht (1995:90-93). Comte-Sponville noemt Nietzsche's denken daarom "truly spohistical...: it subordinates truth...to *life*", een conclusie die uitmondt in een verwijt van logisch nihilisme: "if there is no truth, the proposition that states that there is no truth is not true" (1997:46,50).

1.1 *waarheid als transcendentie*

In negatief-kritische zin ziet Nietzsche 'de waarheid' als een bezit met een gepretendeerde onvoorwaardelijkheid, zoals in zijn ogen gebruikelijk in de Platoons-Christelijke traditie. Deze traditie sluit relativering van de waarheid uit en veronderstelt met deze idee dan ook het bestaan van 'het' onvoorwaardelijk ware: de enige, universele en eeuwige waarheid. Het enige voorbehoud geldt het daadwerkelijk vinden hiervan dan wel twijfel aan het menselijke vermogen het absolute te verstaan of onder woorden te brengen.

Nu stelt Nietzsche dat deze traditie de waarheidsidee tegenover een als negatief beoordeelde en veroordeelde werkelijkheid plaatst, zodat eigenlijk ook 'werkelijkheid' tot een idee is gemaakt. De werkelijkheid, zoals de mens deze ontwaart, blijkt eindig, boezemt angst in en is niet waard om in geleefd te worden; het aardse bestaan komt onder een negatief voorteken te staan. Tegenover dit bestaande verheft de mens een bevrijding schenkende waarheid, in de vorm van een idee, overtuiging of geloof. Nietzsche noemt deze waarheidsidee moralistisch: staat de werkelijkheid in het teken van het kwaad, haaks daarop staat de waarheid in het teken van het goede. Hoe negatiever over 'de' werkelijkheid geoordeeld wordt - uiteindelijk een indifferent en categorisch gebruikt begrip - hoe radicaler de neiging daar tegenover een onvoorwaardelijke waarheid te verheffen.

Nietzsche onderkent in dit absolutisme een pathos dat de waarheid in bezit wil hebben, een pathos dat waarheid-claims wil laten zegevieren en nagenoeg als vanzelf de gedaante van een inquisitie aanneemt, dit om de waarheid tot elke prijs vast te kunnen houden (MAI:370v). Dit waarheidspathos zet de mens tevens aan tot de bevrijding van de werkelijkheid. De honger naar heil in een ingebeelde andere wereld bederft het besef van zin van de gegeven werkelijkheid (M:37-38). De 'ingebeelde, hogere wereld' heeft als zin-perspectief het bieden van troost, de illusie van verlossing van de ondoorgrondelijkheid van het aardse bestaan (M:38;VII.2:221,229). In extreme vorm gaat dit over in afkeer, in verachting van het aardse (M:504n), zo niet in haat tegen de bestaande wereld (A:244).

Vanwege dit pathos van afkeer en bevrijding beschouwt Nietzsche deze waarheidsidee in essentie als een 'Sollen': het gaat er eigenlijk om "was Wahrheit sein *soll*, was der Dienst der Wahrheit sein *soll*" (A:177). Dit 'Sollen' verheft een 'verzonnen wereld' tot ware realiteit, degradeert tegelijk daarmee de werkelijke wereld tot 'schijn' (A:175). Niet zomaar spreekt Nietzsche van een 'Sollen': hij ziet het waarheidspathos als het verlengde van een religieus-moralistisch verlangen van de mens, een gedrevenheid die het in de werkelijkheid niet meer uthoudt en maar een ding voor ogen heeft: "hoe minder werkelijk, des te meer waard" en "hoe meer 'idee', des te meer zijn" (VIII.1:261). Nu moet een epistemologische waarheidsidee hoe dan ook toch uitgaan van enige positieve verbondenheid met het feitelijke, met het zoeken en verwoorden van wat het geval is? Zo niet het absolutistische waarheidspathos. Door zich radicaal af te keren van een als volstrekt negatief beleefde werkelijkheid, wordt het gegevene niet alleen geen recht gedaan, maar heeft het 'waar' ook geen eigenlijke, realistische betekenis meer².